

Bretter és a tanítványok

MOLNÁR GUSZTÁVVAL BESZÉLGET TÖRZSÖK ERIKA *

Törzsök Erika: Beszéltünk róla, hogy júniusban volt Budapesten egy Bibó-konferencia. A témák nagyobb része azt kereste, hogy mi az aktualitása Bibónak ma, közel tíz évvel a halála után. Kétségtelen tény, hogy nagy Bibó-reneszánsz van. Ugyanakkor úgy érzem, egy másik, Magyarországon talán kevésbé ismert embernek ugyancsak reneszánsza, de mindenképpen aktualitása van ma is, napjainkban. 1977 novemberében halt meg Bretter György, tehát nemsokára tíz éve. Úgy kellene beszélgetnünk Bretterről, hogy azok, akik nem olvastak tőle semmit, csak éppen hallottak róla, valós képet alakíthassanak ki róla, és esetleg kedvük támadjon ahhoz, hogy azokat a köteteket, amelyek megjelennek tőle vagy vele kapcsolatban, ezután kézbe vegyék. Fontosnak tartom ezt azért is, mert Magyarországon igen keveset tudunk azokról a szellemi áramlatokról, melyek a hatvanas-hetvenes évek romániai magyarságának elitjét foglalkoztatták. A cseh hatvan-nyolc, a magyar gazdasági reform idején mi jellemezte az erdélyi gondolkodókat? Az irodalom ugyan közvetíti az erdélyiek gondjait, gondolkodását, de alig tudunk valamit arról, hogy a filozófia, a társadalomtudományok területén mi történt. Annak, hogy Erdélyben ezen a téren is európai horizontú törekvések születtek, Bretter György szellemi teljesítménye az egyik fő összetevője. Ki volt Bretter György? Te hogyan ismerted meg, milyennek láttad? Milyen történelmi helyzet volt akkor? Bretternek milyen állomásai voltak addig, amíg olyanná vált, ahogy ti láttátok?

Molnár Gusztáv: Bibót említetted, a Bibó-szimpozíont, ezzel kezdeném én is. Lehet, hogy meglep, amit mondok, de azt hiszem, hogy olyan értelemben, ahogy Bibó aktualitásáról beszélhetünk – bizonyos értelemben egyre fokozó aktualitásáról, hisz a

* Gyanta, 1987. augusztus. Az itt közölt beszélgetés először a pécsi *Janus* című folyóiratban jelent meg, 1987-ben.

szimpozionon éppen arról volt szó többek között, hogy az eddigi általánosabb érdeklődést egy speciálisabb, politológiai érdeklődés váltotta fel, s Bibó most már így épül be egy új hagyományteremtő folyamatba –, tehát ebben az értelemben Bretter aktualitásáról nem beszélhetünk. Egyszerűen azért, mert ezt, sajnos lehetlenné teszi az a fogalomhasználat, az a kategória-rendszer, amelyben ő elhelyezkedett, amelyen belül maradt pályája egész folyamán, haláláig.

T. E.: Mire gondolsz?

M. G.: Arra, hogy Bretter a reform-marxizmusnak, reform-szocializmusnak nevezhető irányzathoz tartozott. Ennek az irányzatnak szellemi és történelmi értelemben egyaránt 1968 volt a csúcspontja. Ebben az időszakban a marxizmusnak egyfajta reneszánszáról lehetett beszélni, egyfajta megújulásról a marxizmuson belül, de ez nem volt politikailag konkretizálva. Ez a lényeg. Tehát óriási helyzeti különbség van a jelenlegi és a most már húsz évvel ezelőtti korszak között. Ma már olyan részletkérdések kerülnek előtérbe, mint a hatalmi megosztottság, a pluralizmus, az alternatíváknak a társadalmi nyilvánosságban való konkrét kifejezésre jutása, illetve ennek a lehetőségei, ennek az intézményi, jogi garanciái.

T. E.: A hatalom a jog keretei között.

M. G.: Igen, például. Abban az időben az alternatívák még egészen más, filozófiai, bölcséleti szinten merültek föl, vagyis arról volt szó, hogy a klasszikus liberális kapitalizmus és a sztálini típusú szocializmus mellett elképzelhető egy „igazi”, „valóságos”, „emberarcú” szocializmus, kommunizmus, és ennek a filozófiája, bölcsellete a marxizmus. Mindig szem előtt kell tartani, hogy Bretter következetesen, kezdettől végig ebben a keretben helyezkedett el.

T. E.: Gondolod, hogy a legvégén is? Emlékezz vissza utolsó, budapesti beszélgetésünkre, amikor hetvenhét őszén kint voltunk nála a kórházban, hármásban beszélgettünk, és amikor kijöttünk, neked is az volt a benyomásod, hogy Bretter utolsó szakaszában mégiscsak túllépett a reform-marxizmuson. Sajnos, erről nem maradt fenn dokumentum.

M. G.: Meghaladásról nem beszélhetünk, legfeljebb egy elmélyülő válságról az ő gondolkodásában.

T. E.: Mivel szűknek érezte a fogalmi kereteket, amelyekben addig mozgott.

M. G.: Mindjárt rátérek arra, hogy hol több ő mégis, mint egy eszmetörténeti szempontból figyelemre méltó bölcséleti irányzat pusztá képviselője, akit ez az irányzat emelkedő periódusában magához emelt, hanyatló korszakában pedig – elkerülhetetlenül – magával rántott. Vannak egyéb aspektusok is Bretterben, amelyek őt számunkra változatlanul aktuálissá, érdekessé, értékessé és pótolhatatlanná teszik, ez azonban nem a fogalmi rendszeréből adódik, hanem sokkal inkább egyéniségéből, és még néhány dologból, amelyeket mindjárt elmondok. Ami az ő filozófiai vál-

ságát illeti, annak én is tanúja voltam. Nagyon jól emlékszem arra, amikor arról beszélt nekem, hogy érzi, hogyan mállanak szét a kategóriák. A halála után róla emlékező cikkemben – *A Hérb*ben jelent meg – írtam erről. Pontosan azok az alapvető történetfilozófiai kategóriák, amelyek meghatározták az ő egész életútját, fejlődését, és mintegy kijelölték azt az alternatívát, amelyet szembe tudott állítani mindazzal, amit tapasztalt.

T. E.: Eljutott az „itt és mást” gondolatáig.

M. G.: Érezte, hogy pontosan ezek az alapvető kategóriák váltak problematikussá, amelyek jegyében megfogalmazta az „itt és mást” imperativusát. Nem tudhatjuk, milyen irányba fejlődött volna tovább. Halála ötödik évfordulója alkalmából írott esszémben – természetesen ez is *A Hérb*ben jelent meg, amelynek az irányítása akkor még a régi garnitúra, Huszár Sándor, Horváth Andor, Ágoston Hugó kezében volt –, 1982-ben még kissé hajlamos voltam arra, hogy az én akkori ellenzéki lendületem és a brettei, az adott világ megváltoztathatóságát tételező elkötelezettség között egyértelmű folytonosságot konstruáljak. Ez abban a történelmi helyzetben, azt hiszem, nem is volt túl nagy erőszaktétel, nem jelentette a brettei életmű valamiféle eltorzítását vagy meghamisítását, hiszen én már akkor jeleztem, hogy a folytonosság nem az ideológia fogalmi tartalmára vonatkozik, hanem az ideológiai attitűdre mint olyanra. Nem az az eszmerendszer izgatott, amit Bretter magáénak vallott, nem a felfogása önmagában vett igazsága vagy nem-igazsága, igaz vagy nem-igaz jellege, hanem az, hogy ő nem egyszerűen csak a fennálló hatalommal – ez az evidenciák körébe tartozott –, hanem magával a fennálló világtörténelmi helyzettel szembeni alternatívákat kereste. Ebben az értelemben én egyértelműen vállalhatónak tekintettem akkor a brettei hagyományt, mert ő nemcsak önmagáért valóan művelte a filozófiát, hanem lényegét tekintve megváltoztathatónak gondolta a történelmet. Ez az az attitűd, amit én akkor – még mindig a lengyel események ígézetében élve, annak ellenére, hogy 1981 decemberében az történt, ami történt – továbbvihetőnek tartottam.

T. E.: Ez az a bizonyos ideológiai attitűd, mely annak idején megkülönböztette Bretteert a kortársaitól...

M. G.: Persze, az ilyen értelemben vett alternatívákban való gondolkodás.

T. E.: Ez különböztette meg egy Heller Ágnes típusú filozófustól is?

M. G.: Azt hiszem, ők – Heller Ágnes és Fehér Ferenc – tudnák elmondani a legjobban, hogyan viszonyulnak, viszonyultak Bretterhez. Komoly kötődések, kapcsolódások voltak közöttük, ez kétségtelen.

T. E.: Egy idő után. Mert ha arra gondolok, milyen intoleráns és intranszigiens módon képviselték ők az álláspontjukat, és hogy a brettei attitűd mennyire más volt, akkor inkább a különbségeket hangsúlyoznám.

M. G.: Bretter egyénisége kivételes volt. Igen, itt vannak az ő vitathatatlan pozitívumai, mindenekelőtt az iskolateremtő képessége, a szellemi mozgósító képessége.

T. E.: Bretter ezzel Kelet-Közép-Európában szinte egyedülálló volt.

M. G.: Említettem, hogy 1982-ben még úgy gondoltam, hogy Bretter közvetlenül folytatható. 1984-ben, amikor az 1978-as *Itt és mást* című gyűjteményes kötetből – ez máig a legteljesebb Bretter-kötet, én válogattam, Egyed Péter írt hozzá utószót – kimaradt írásokat, mindenekelőtt a *Szeminárium* című, az *Előrében* megjelent cikksorozatot tartalmazó kötetéhez kellett utószót írnom, már másként viszonyultam hozzá.

T. E.: Ez a cikksorozat mikori?

M. G.: A hetvenes évek elején jelent meg az *Előrében*, és ma már elég nehéz elképzelni, hogy ez akkor megtörténhetett. A hatvannyolcas eufóriának akkor már vége volt, de ahogy a nyolcvanas évek elején a Jaruzelski-féle diktatúra 1981. decemberi bevezetése ellenére egy ideig még bennem is továbbéltek a kommunista rendszer összeomlásával kapcsolatos remények, Bretterben is viszonylag hosszú ideig élt a hatvannyolcas reformlendület, a rendszer megváltoztathatóságában bízó reménystratégia, még ha az elkerülhetetlenül át is tevődött más, elvontabb síkokra.

T. E.: Ehhez hozzájárult, hogy Romániában a hetvenes évek elején még volt szellemi mozgástér, lehetett dolgozni.

M. G.: Bár a fordulat már 1971 nyarán, a Ceaușescu-házaspár kínai és észak-koreai látogatása után bekövetkezett, az a bizonyos szellemi mozgástér elég hosszú ideig megmaradt. Bizonyos értelemben egészen 1984-ig, amikor még *A kortudat kritikája* című Bretter-kötet is megjelenhetett. Az volt az utolsó „jó” évünk.

T. E.: A Kriterion kiadóra gondolsz.

M. G.: Így van. Amikor a kötetet összeállítottam, és egy, a brettei magatartást értelmező-értékelő utószón kezdtem el gondolkodni, elővettem a két évvel korábban írott, már említett megemlékező cikkemet, és rájöttem, hogy azt én már nem tudom vállalni. De persze megtagadni sem volt okom, ezért azt csináltam, hogy változatlan formában újraközöltem az 1982-es cikket, majd – egy csillaggal elválasztva – írtam egy másodikat, amelyben már Bretter folytathatatlanságát hangsúlyoztam. Ezzel azt akartam jelezni – vállalva az önellentmondást is –, hogy mégiscsak történelemben élünk, amely, még ha csak latens, látszólagos, torz áltörténelem is, azért csak történelem, és gyakran ugyanaz az ember ugyanarról az emberről két év után már egészen mást kell hogy írjon. Az a nagy ideológiai és konkrét politikai formáig elmenő bizakodás, amely a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján eltöltött – és így a Bretter bizakodásához hozzá tudtam fordulni mint közvetlen előzményhez –, a nyolcvanas évek közepére elveszett belőlem. Akkor valahogy Bretterhez is szkep-

tikusabban és egyúttal talán nyitottabban is viszonyultam, és azt mondtam, hogy vajon tételezhetem-e én ezt az egyirányú folyamatosságot, tudhatom-e, megállapíthatom-e én azt, hogy ő olyan irányba ment volna tovább, ahogy én azt 1982-ben jeleztem, hiszen elmehetett volna például a Hellerék választotta irányba is, megmaradva egyfajta eszmei antikapitalizmus álláspontján. Az ő gondolkodását a klasszikus német filozófia, ezen belül is elsősorban Fichte, Hegel és Marx olyan mérhetetlenül meghatározta, hogy ebből a fogalmi keretből számára nem adatott meg a kilépés lehetősége. Ezt azért merem ilyen határozottan állítani, mert én is csak Kantot segítségül hívva tudtam 1974-es hozzá intézett filozófiai levelemben szembefordulni vele (valamint Hellerrel és Fehérrel), és emlékezhetsz, hogy amikor 1977-ben elvittél Bibóhoz, ő is azt mondta *Az elmélet küszöbén* című kötetemről (amelyet szintén te adtál a kezébe, és amelyben az a bizonyos levél is megjelent), hogy ő pontosan érzékeli, merrefelé is igyekszem, és hogy mi a lényegi mondanivalóm (ti. a totalitarizmussal való szembefordulás elméleti alapjainak keresése), csak az a kár, hogy attól a „borzalmas teuton nyelvezettől” nem tudok szabadulni, és így az üzenet, amit megfogalmazok, nem juthat célba. Az igaz, hogy a mitológiai esszéikkel Gyuri stílusosan túllépett a „teuton” nyelvezeten, de gondolatilag nem, és így az általa megfogalmazott alternatívák is mind azon belül maradtak. Nem tudhatjuk tehát, hogy kilépett volna-e valaha is ebből. Nem tudhatjuk. És máig is vallom, hogy jobb inkább nyitva hagyni a kérdést, szabadon hagyni. Nem akarom azt mondani, hogy igenis, Bretter így és ilyen irányban alakult volna tovább, ez az az út, amelyet követett volna. Inkább nyitva hagyom a kérdést. Ideológiai és politikai síkon lehet, hogy a klasszikus liberális demokrácia irányába lépett volna tovább. De az is lehet, hogy ezt az alternatívát már születése pillanatában el is vetette volna, és inkább egyfajta transzcendentalizmus irányába ment volna tovább. De el lehet képzelni más lehetséges irányokat is, amelyek felé – elvileg – haladhatott volna. Én mindenestre ma ezt tartom a leghitelesebb viszonyulásnak. Mindenki találja meg benne azt, amit keres. És talán ez a legfontosabb, hogy sok mindent meg lehet találni benne.

T. E.: Talán szerencséje volt, hogy neki nem adatott meg az, ami Donáth Ferencnek, aki a halála előtti évben jegyezte volt meg egy adott pillanatban: az emberiség drágán fizet a mi tévedéseinkért.

M. G.: Hát igen. Mielőtt rátérnék az affinitásokra, a nagyon szoros kapcsolatra, arra, hogy máig is csak kissé elérékenyülve tudok beszélni róla, még egy elidegenítő effektust szeretnék alkalmazni, hogy ellenpontoszam majd a későbbieket. Már nagybeteg volt, majdnem egy év óta tartó folyamatos, 37,1–37,2 körüli lázzal, ez volt az az időszak, amikor már jelentkeztek az áttétek. Ágyhoz volt kötve, de meg lehetett őt Kolozsváron látogatni,

lehetett beszélgetni vele. Én, ahányszor csak Bukarestből vagy Szaládról jövet megfordultam Kolozsváron, mindig megkerestem. Ahogy ő meghalt, Kolozsvár megszűnt létezni számomra. Amikor én Kolozsváron hajnalban, este, délben, bármikor leszálltam a vonatról vagy a repülőről, az első utam mindig hozzá vezetett. Egyszer be megyek hozzá, és szokásom szerint fecsegek összevissza arról, amiket olvastam. Többek között – ez akkoriban egyik kedvenc témám volt, hosszú ideig foglalkoztatott – az olasz kommunisták belső vitáiról. Mesélem neki, hogy Paietta mit írt éppen most a *Rinascitában* a pluralizmusról és a hegemonia-koncepcióról...

T. E.: Az eurokommunizmus időszaka ez.

M. G.: Igen, én akkoriban, a hetvenes évek második felében nagyon odafigyeltem az eurokommunistákra, különösen az olaszokra (az ő kedvükért tanultam meg olvasni olaszul), mert úgy gondoltam, hogy ez a belső erjedés és bomlás jele, és hogy ha ők, ha csak felemásan és következetlenül is, de felvállalják a demokráciát, az inkább alássa a kommunizmust, mint húsz nyugati jobboldali politikus együttvéve. De akkor, ott Gyurinál belém bújt az ördög, és – nyilván neki is szólóan – arról beszéltem, hogy ha egyszer az eurokommunisták pluralizmusról beszélnek, akkor miért nem mennek tovább, miért nem konzekvensenek? Akkor miért akarják megőrizni a hegemoniát? Szóval, a pluralizmus és a diktatúra kérdése körül forgott a beszélgetésünk. És akkor egyszer csak kifakad, és ingerülten, dühösen odavágja: „Mit lehet ezen nem érteni? Diktatúrát akartunk, és kész. Ez világos, mi azt akartuk. Semmiféle demokráciát, semmiféle pluralizmust nem akartunk. Diktatórikus hatalmat akartunk.” Ez az „akartunk” döbbenetes volt. De éppen ezzel, hogy maximálisan felvállalta a saját múltját, hogy a szubjektív becsületességnek ezt az engedményeket és olcsó kis kibúvókat nem ismerő útját választotta, egyszerűen lefegyverző volt. Ezt ő nem tudatosan csinálta, ez a lényéből fakadt. Az igazság az, hogy ő pontosan azért lett ingerült, mert utálta azt a felemásságot, amit én az olaszoknál kipécéztem, de persze sok más esetben is megmutatkozott, hogy igen is, meg nem is, meg hogy visszamenőleg is magyarázkodtak. Őt nem ilyen fából faragták: ő inkább egyértelműen és határozottan felvállalta mindazt, amit ez az egész szörnyű antidemokratikus tradíció jelentett. Ehhez most zárójelben hozzáteszem, hogy sajnos volt is mit személyesen is felvállalnia. Bizonyára tudod, hogy Kolozsváron 1956 őszén nem voltak ugyan olyan komoly diákmegmozdulások, mint például Temesváron, de a magyar diákság körében egy rendkívüli szellemi, lelki forrongás, erjedés jelei mutatkoztak.

T. E.: A magyarországi események hatására.

M. G.: Természetesen. De ne csak október-novemberre gondolj. Jordáky Lajos *Naplójában* például (hosszú volna elmesélni, hogyan szereztem meg pár hónappal ezelőtt, egyetlen napra, az

özvegyétől) van egy rövid, lakonikus kis bejegyzés. Azt mondja, hogy 1956. március 15-én bemegy órát tartani a Bolyai Egyetemre, és a diákok ünneplőben fogadják. Neki éppen a munkásmozgalom történetének valamilyen epizódja volt a tantervben, és arról kellett volna beszélnie. Abban a pillanatban – írja –, amint beléptem, félretettem a jegyzeteimet, és az 1848-as forradalomról tartottam előadást. Ilyen volt tehát a hangulat akkor Kolozsváron, és ez őszig csak fokozódott, amikor megtörtént a híres házsongárdi koszorúzás, amiből később a botrányok és elhurcolások következtek. Egyébként nagyon békésen zajlott le az egész. Ebben a tényleg sok felemelő epizódot tartalmazó eseménysorban Bretter György, mint akkori KISZ-vezető, a lehető legegységesebben az apparátus álláspontját képviselte. Ez egy súlyos tény, amit nekünk tudomásul kell vennünk. Sajnos csak a halála után értesültem erről, így nem beszéltünk róla, mint ahogy Méliusz Józseffel például sokat és hosszasan beszélgettem az ő ötvenhatos dicstelen szerepéről. És arról is csak utólag szereztem tudomást, hogy az ötvenes évek közepén az *Igazság*, a Kolozs megyei pártlap szerkesztőjeként számtalan cikket publikált, el lehet képzelni, milyen hangnemben.

T. E.: Hány éves volt ő akkor?

M. G.: Nem tudnám most hirtelen megmondani, de olyan 25-30. Akkor már elvégezte az egyetemet, és a tanszéken volt, azt hiszem. Ez azért tartottam fontosnak leszögezni, mert a stációk felől érdeklődtél. Hogy honnan indult, hogyan lett ez az ember azzá, amivé lett.

T. E.: Annál is inkább, mert ebben nem állt egyedül. Az erdélyi szellemi élethez hozzátartozik egy másik nagy figura is, akiről Magyarországon még kevesebbet tudnak, Kapusy Antal. Ez egy nagy generáció volt, amelynek hasonló volt az álláspontja és hasonlóak a stációi.

M. G.: Nem vagyok erről meggyőződve. Gondolod, hogy Kapusy ötvenhatban ugyanígy viselkedett? Te beszéltél vele erről?

T. E.: Igen, beszélgettem.

M. G.: Tehát ugyanígy a hivatalos álláspontot képviselte?

T. E.: Igen, annál is inkább, mert nem volt az eseményekről komoly információjuk.

M. G.: Ez meglep. Látod, ez valahogy soha nem került közötünk szóba.

T. E.: Vele, Várhegyi Istvánnal és Bretterrel beszélgettem a magyar ötvenhatról, még a hetvenes évek elején. Várhegyi az események azon résztvevői közé tartozott, akik felemelő módon élték azt meg.

M. G.: Pontosan. Ő Jordáky köréhez tartozott.

T. E.: Míg Kapusy és Bretter nagyon is a hivatalos, a kelet-európai hivatalos állásponton volt. Elméleti meggyőződésük vezérelte őket, és az események nem hatottak rájuk azonnal.

M. G.: Hiányzott belőlük az érzelmi azonosulás. Ez az, amit nem értek, és most már sohasem fogok megérteni.

T. E.: Mert ezeknek az embereknek az eszmei elkötelezettsége túl erős volt ahhoz, semhogy engedtek volna az érzelmi befolyásolás kényszerének. Ez egy nagyon érdekes dolog, ami azt hiszem, egészen 1945-ig nyúlik vissza. Ma egyszerűen nem értjük, hogyan lehettek értelmes emberek azon az állásponton. Azért érdemes erről beszélni, hogy tudatosítsuk, ők igenis innen indultak, és hogy mi most erről másként tudunk gondolkodni, abba beletartozik az is, hogy ők már megjárták ezt az utat előttünk, végigjárták azt, összes nyomorúságával, kínlódásával együtt.

M. G.: De mit tudunk így jobban megérteni? Azt, hogy ők hová jutottak el, vagy azt, hogy mi eleve máshonnan indultunk ki?

T. E.: Azt, hogy mekkora az az út. Szellemileg egy kétszáz éves fejlődés előzte meg ennek a – ha úgy tetszik – felvilágosult-abszolutista értelmiségi magatartásnak a kialakulását, ami Kelet-Közép-Európában 1945-ben realizálódik. És tart az ebből való kiábrándulás máig. Így azt a bibói formulát, amit ő a zsákutcás magyar történelemre használ, sokkal szélesebb értelemben is alkalmazhatjuk, amikor azt látjuk, hogy ez bizony az emberiség zsákutcás fejlődése.

M. G.: Talán ezzel a rossz hagyománnyal magyarázható, hogy amikor aztán Bretter a hatvanas évek közepén – immár a nagy erjedés résztvevőjeként – elindult azon az úton, amelyen immár találkoztunk vele mi is, mint akkori ifjú filozopterek és nemcsak filozopterek, végeredményben soha nem tudta konkrét politikai formában körvonalazni az alternatíváit. Ezt végig zárójelbe tette. A hagyomány, amelyből jött, olyan mérhetetlenül meghatározta őt, hogy minden, amit alternatívaképpen elgondolt, az filozófiai, bölcséleti, világtörténelmi dimenziókat öltött. Milyen érdekes paradoxon ez. Ma csak nosztalgiával gondolhatunk vissza az ilyen helyzetekre, amikor világtörténelmi távlatokban gondolkozhattak emberek, és közben látnunk kell, hogy emögött végeredményben a konkrét helyzet meg nem értése rejlett. Illetve az arra való képesség, hogy konkrét választ tudjanak adni arra a kérdésre, hogy ha az, ami van, nem elfogadható, akkor vajon milyen más politikai berendezkedést tekinthetünk a sajátunknak? Ezekből az emberekből nem a pluralisztikus gondolkodás képessége hiányzott, hanem a pluralizmus és a demokrácia politikai konzekvenciáinak a levonása, az alternatív politikai intézmények keresése, aminek ma már szinte közhelyszerű az emlegetése, azt lehet mondani, szinte az apparátus részéről is. Legalábbis kezdik megérteni, hogy miről van szó. Bretter nem tulajdonított jelentőséget az olyan bagatell dolgoknak, mint például a parlament vagy ilyesmi. Vagy a hatalom képviselési jellege. Ez a teljes kérdéskör mindenestül hiányzott az ő felfogásából. Valahogy nem volt ennek ott helye. Ez a döntő oka annak, hogy ma nem lehet Bretter

aktualitásáról beszélni a szónak abban az értelmében, ahogy például Bibó aktualitásáról beszélhetünk.

T. E.: Én úgy gondolom, hogy nála volt egy elméleti szint, és utána volt egy praxis. Van egy köztes terület, ami nem is a filozófus feladata, hogy ezzel foglalkozzék, sokkal inkább a politológiai gondolkodásba fér bele, ami akkor viszont teljes mértékben hiányzott egész Kelet-Közép-Európából. Ilyen módon az ő életvitele egyfelől, másfelől az ő gondolkodása tulajdonképpen megfér egymás mellett. De hiányzik ez a középső szint, amelyiknek választ kellene adni egy intézményi berendezkedésre, garanciákra...

M. G.: Most jutok el oda, miután eddig végig csak „ellene” beszéltem – megbocsátaná ő ezt nekem, azt hiszem –, hogy megpróbáljam körülhatárolni, mi is az élő brettei hagyomány – mert van ilyen! –, az, amit én (oly sok más tanítványa vagy csak ismerője, hallgatója mellett) a saját életembe beépítettem, illetve beépíthetőnek tartok. Miben lehetünk ma az ő követői? Mire gondolok? Arra, hogy ő iskolát tudott teremteni. Vagyis az ő igazi terrénuma nem a politika volt, hanem a szellem respublikája. Ott tudott ő igazán elemében lenni. Mit jelent ez? Ha a politikai struktúrák szintjén nem gondolta végig például, hogy mit jelent a pluralizmus, mit jelent a többpártrendszer, meg ehhez hasonló, a szellem kis respublikájában mindez igenis mind megvalósult, vagyis olyanfajta világnézeti többszólamúság működött az ő műhelyében, ami sehol máshol nem létezett. Ez a lényeg. Ő ezt nem egyszerűen csak tolerálta, hanem valahogy természetesen tekintette. A mi barátságunk a hetvenes évek elején vált igazán szorosrá, amikor én már a Kriterionnál voltam, és épp tőle – meg Helleréktől – próbáltam meg minél élesebben elhatárolódní. De a körülötte formálódó szellemi közösség ettől, ha lehet, csak még szilárdabbá vált. Ezen, az autonóm szellemi teljesítmény tisztelőtén alapuló közösségen belül a konceptuális és habitusbéli különbségek mintha csak elősegítették volna az emberi érzelmek összefonódását, ami minden zavaró tényezőtől mentesen alakult és fejlődött. Ebbe a kis respublikába beletartozott Tamás Gazsi is, aki megint egészen más színt képviselt. Abban az időben ő semmilyen konkrét ideológiai-politikai irányban nem gondolkodott, hanem inkább egyfajta platóni, illetve keresztény transzcendentálisnak volt a híve. Utána elment egy nagyon éles, baloldali radikalizmus irányába, de ez egy percig sem zavarta a Bretterhez fűződő kapcsolatát. Mi egymással nem nagyon tudtunk kommunikálni, mármint én és Gazsi, abban az időben sem. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem volt jó a viszony közöttünk.

T. E.: Bretter nélkül ez eldurvult volna.

M. G.: Persze, hogy eldurvult volna. Ő volt a kapocs. No de nemcsak erre volt képes, hogy összetartsa embereket, hanem arra is, hogy kihívja, kiprovokálja a szellemi teljesítményt, és azt a meglehetősen fanyalgó irodalmi közvéleménnyel el is fogadtassa. Elmondok ezzel kapcsolatban egy adalékot. A *Szövegek és kö-*

rülmények című kis kötetet – ez volt a mi generációs jelentkezésünk – ő találta ki, ő hegedülte ki belőlünk, de ő volt az is, aki Domokos Gézát rá tudta beszélni arra, hogy a *Kriterion* ki is adja.

T. E.: 1974-ben jelent meg a kötet.

M. G.: Igen, és amikor ő ezt kigondolta, 1972 végén vagy 1973 elején, négyünket – Ágoston Vilmost, Huszár Vilmost, Tamás Gázsit és engem – magához hívott, és azt mondta: írjuk fel egy papírlapra azoknak a nevét, akiről úgy véljük, hogy helyük lenne ebben a kötetben, és csak az fog bekerülni rajtunk kívül, aki mind a négyünknek a listáján rajta lesz. Így került be a kötetbe ötödiknek Szilágyi N. Sándor. Voltak még más nevek is, de mivel azok nem szerepeltek mindenkinél, elmaradtak. Ez per-se apróság, de jellemző.

T. E.: Tehát az iskolateremtésben, a szellemi reszpublika megteremtésében ragadható meg az ő aktualitása. Hisz ez mind a mai napig nemcsak Kelet-Európában, de Európában is hiánycikk. Ugyanakkor azt hiszem, az utánaatok jövő egyetemista generációk egész sora érezhette ennek a hiányát, kénytelen volt megélni e hiány szörnyűségét. Menjünk ezen a vonalon tovább, hogy ez mit is jelentett.

M. G.: Hirtelen, egy ugrással, a mi itteni legfrissebb próbálkozásunkat említeném, a *Limes* kört, amelyet 1985 őszén kezdeményeztem, és ami miatt, pontosabban a lebukásom és a *Kriterion*tól való eltávolításom miatt most éppen készülődöm Magyarországra.

T. E.: A *Limes* megalakítását éppen a teljes szellemi ellehetetlenülés váltotta ki.

M. G.: Amikor 1985 nyarán egyértelművé vált, hogy teljesen szét akarják verni a *Kriterion*t, hogy olyanná akarják tenni, mint amilyené Rácz Győző tette a *Korunkot*, és már semmiféle autonóm értéket nem tűrnek meg a kiadói tervben, egy alkotói közösség létrehozását kezdeményeztem, olyan emberekből, akik a barátaim voltak, és akikkel kiadói szerkesztőként évek óta kapcsolatban álltam. Ez a kis alkotói közösség másfél éves fennállása alatt körülbelül 900 oldalt produkált. Megmondom, mi a titka annak, hogy ez a kis csoport élet- és alkotóképesnek bizonyult. A belső sokféleség, a sokféleségnek nem az egyszerű megtűrése, hanem a kifejezett keresése. Akármilyen andorrai vagy liechtensteini méretű volt is ez a reszpublika – a vitáinknak a házkutatásból szerencsésen megmenekült jegyzőkönyvei ezt majd bizonyítani fogják –, nem kellett féltetni az elsorvadástól, mert életben tartotta a sokféleség.

T. E.: Ezért jöhetett eleve létre.

M. G.: És ezért tudott működni. Mert ha előállt volna valaki közülünk, és szépen felvázolja a követendő utat, a többiek meg lelkesen bólogatnak, az egészből nem lett volna semmi. A mi vitáink viszont kezdettől néhány erős támpillér köré szerveződtek, mint például az erdélyiség és az összmagyar nézőpont ellentéte,

illetve összefüggése, vagy az ideologikus beállítottság, illetve egy teljesen elméleti, filozofikus beállítottság kettőssége, végül pedig, de távolról sem utolsósorban a liberális, a népi, valamint a marxizmusból jövő szocialista, pontosabban szociáldemokrata hagyomány együttes vállalása, amelyek mellett azonban már megjelent a vitákban egy új, poszt-ideológiainak nevezhető magatartás is. Most úgy látom, hogy az a másfél év, ameddig a Securitate élni hagyott bennünket, alapjában véve a brettei hagyomány továbbvitelének a sajátos formája volt. Ez a brettei magatartás lehetséges továbbélésének a hiteles formája. Mert ha csak azt mondom, hogy igen, a szelleme él, itt vannak a könyvei, és élnek a vele kapcsolatos emlékeink, ezzel nem mondtam semmit. De a Limeszel mint élő organizmussal igazolni is tudom mindazt, amit mondok: hogy ez a hagyomány él. A Limes körben egy közös értékrend alapján rendelődtek egymás mellé a nagy ideológiai családok, és ütközött egymással – néha szikrákat is vetve – az erdélyi és az összmagyar álláspont. Vagyis egyetlen hagyományt sem kezeltünk felekezeti szinten. Mi a felekezetek fölött állunk. Közben mindegyikünk valamely tradícióhoz – én a liberálshoz, Fábíán Ernő a népihez, Balázs Sándor a marxistához – kötődik elsősorban.

T. E.: Megint megismétlődik, ami a történelemben sokszor, hogy miközben Európában vagy Magyarországon legfeljebb csak programként hirdetnek meg valamit, az itt élő, létező dolog. És hogy ez így alakulhatott, abban Bretternek mint hagyományteremtőnek döntő szerepe volt.

Nézzük most meg az iskolateremtő Brettert, az ő személyiségét egy kicsit közelebbről.

M. G.: Rengetem emlékem van vele kapcsolatban. Mire vagy kíváncsi?

T. E.: Van egy praktikus kapaszkodó. Kezdjük el ott, amikor te egyetemista lettél. Hogyan találkoztatok, hogyan kezdődött a kapcsolatotok?

M. G.: Én 1966-ban kerültem Kolozsvárra, filozófia szakos hallgatóként. Nagyon különös, de a Karon nem volt alkalmam, módom Bretter Györgyöt megismerni.

T. E.: Hallottál előtte róla?

M. G.: Egyáltalán nem, pedig nem a világ végén, hanem Nagyváradon érettségiztem.

T. E.: És filozófusnak készültél.

M. G.: Igen, de Bretter a hatvanas évek elején még nem publikált sem a *Korunkban*, sem az *Utunkban*, amelyeket természetesen olvastam. Ő lényegében 1966-ig semmi érdemlegeset nem közölt. Az első látványosabb, nagy figyelmet keltő tanulmányát Rácz Győzővel közösen írta, a spekulatív filozófia védelmében. Nem tudom már, mi volt a pontos címe, de tény, hogy ezt Rácz hosszú ideig fel is használta a Bretter-hagyomány kisajátítójaként, azt hangsúlyozva, hogy az olyan antimarxista alakoknak, mint mi

vagyunk, semmi közük Bretterhez. Ezt a szájalmas kisajátító erőlködést maga a kulturális hatalom szüntette meg, tette feleslegessé, amelynek ma már nincs szüksége se a marxistákra, se az antimarxistákra, egyáltalán semmiféle autonóm gondolkodásra.

T. E.: Úgy tudom, Bretter a két művészeti főiskola filozófia-oktatását látta el.

M. G.: Igen, Angi Istvánnal együtt, akihez szoros barátság fűzte. Az egyetem filozófia karán nem taníthatott, máig sem tudom, miért, de a Konzervatóriumban és a Képzőművészeti Főiskolán igen. Ezt az oktatói tevékenységet nem szabad szem elől téveszteni, amikor az ő tágabb értelemben vett hatásáról beszélünk. Gyergyószentmiklóson él például Burján Gaál Emil grafikus, aki szintén tanítványa volt, és máig meghatározónak tekinti esztétikai vizsgálódásaiban Bretter hatását. De rajta kívül még nagyon sok más képzőművészre is hatott.

T. E.: Tehát jelen van a művészetükben, a világról való felfogásukban.

M. G.: Műveltsége, érzékenysége nagyon is alkalmassá tette arra, hogy a nem szakosok felé is közvetíteni tudja a filozófiát, hogy bevezessen a filozófiába.

T. E.: Ebben a különös történelmi térségben volt egy olyan furcsaság, ami egy picit a filozófiát azzá és olyanná tette, mint amilyen az az ókorban volt.

M. G.: Pontosan. A beszélgetés életformájává.

T. E.: Hogy ismerted meg Brettert?

M. G.: Talán másod- vagy harmadéves lehettem, amikor Ágoston Vilmos barátom – őt nem sokkal azelőtt ismertem meg, életre szóló barátság alakult ki közöttünk –, aki angol–magyar szakos volt, mondta nekem, hogy: te, van itt egy nagyon érdekes ember, ő tart nekünk filozófia-előadásokat, gyere, hallgasd meg, mert érdemes odafigyelni rá. Tehát nekem, a filozófia szakosnak, ő hívta fel a figyelmemet rá. Persze elmentem. Akkor azért már hallottam róla, s az is érdekes, hogy milyen formában. Említettem, hogy megjelent a Ráczcal közösen írt tanulmányuk a spekulatív filozófiáról. Itt Erdélyben a háború után először kapott nyilvánosságot az a nézet, hogy a filozófia nem kötődik közvetlenül a valósághoz, nem a valóság tükrözése, hanem a totalitás leképezése vagy megragadása. A totalitás-elvűség tehát, amelyet pályája vége felé már nyűgnek tekintett, és amely korlátjává vált a gondolkodásának, a „kezdet” pillanatában a filozófia autonómiája melletti bátor kiállást jelentette. Megjelent tehát közös tanulmányuk, amely a spekulatív filozófia, a görög és német értelemben vett igazi filozófia létjogosultságát hangoztatta, azok után, hogy hosszú évtizedeken keresztül a legsötétebb dogmatizmus uralkodott, és a filozófia a politika szolgálóleánya volt. Bretterék fegyverténye azonban nem aratott különösebb sikert a filozófia szakon. Engem – akkor még – nem nagyon érdekelt, Huszár Vilmost és Tamás Gáspár Miklóst pedig (hármunkból állt akkor,

1966/67-ben az évfolyam ún. magyar alcsoportja) nem hatotta meg különösebben a dolog. Én a spekulatív filozófiát kissé idegennek éreztem, Sartre és Camus tartozott a kedvenceim közé, a filozófia és az irodalom valahogy egybefonódott a felfogásomban, a Gaál Gábor Kör lelkes látogatója voltam, és inkább Bíró Bélával meg Ágoston Vilkával, nem pedig általam egyébként nagyra becsült kollegáimmal beszéltem meg a világ dolgait. Vili, aki jelenleg Münchenben él, és Carl Schmitt-tel foglalkozik, négy évvel idősebb volt nálunk, és viszonylag kialakult világgéppel a tarso-lyában jött – szintén Váradról – Kolozsvárra. És éppen Hegel volt a meghatározó filozófiai élménye. De nem úgy, hogy csak beleolvasott Hegelbe, hanem akkor már nagyon alaposan áttanulmányozta *A szellem fenomenológiáját* és a kis *Logikát*. Amint tehát megjelent „valami marxistáknak” a tanulmánya arról, hogy itt az ideje, hogy a spekulatív filozófiát visszahelyezzük jogaiba, Vili egy éles és hangú polemikus írásban kérte ki magának a dolgot. Miféle dolog az, hogy éppen annak a filozófiának a hívei hivatkoznak a spekulatív filozófiára, dohogott, amely tönkretette és megnyomoritotta az igazi – azaz hegeli – spekulatív filozófiát! Huszár Vili a korabeli propagandaszövegekkel nem törődött, ő már Brettert bírálta. Ez volt a mi óriási helyzeti előnyünk. Így kezdődött a mi történetünk. Így alakultak ki a frontok, a kezdet kezdetén. Én tehát Bretterre először a Huszár Vili kritikájából kezdtem odafigyelni. Nyilván jó adag túlzás is volt abban, ahogy Huszár Bretterhez viszonyult, de kétségtelenül rávilágított a gyenge pontjaira is, amelyekkel aztán maga Bretter is eleget viaskodott később.

T. E.: Tehát logikailag gyenge pontjaira.

M. G.: Nem a személy, hanem az általa vallott filozófia következtelenségeit pécézte ki, de azt aztán kegyetlenül, ez kétségtelen. Persze, elképzelhetetlen volt, hogy Huszár szövege megjelenjék, úgy tudom, máig sem jelent meg. De Bretternek odaadta, és beszéltek is róla. Azt hiszem, nem tudott igazi emberi kapcsolat kialakulni közöttük, és nem a Vili éles kritikája miatt, hiszen az ilyesmiken Bretter felül tudott emelkedni. Vili nem közeledett felé, azt hiszem.

T. E.: Alkati különbség volt a két ember között.

M. G.: Így van. Tehát az én Vilka barátom azt mondja nekem, hogy itt van ez a Bretter, és milyen érdekes dolgokat mond. Ez meglepett, mert – mint jeleztem – a filozófia első év enyhe leereszkedéssel közeledett Bretterhez. Ebben Tamás Gazsi is méltó partnere volt Huszárnak – én akkor még inkább csak statisztáltam, de azért nagyon is hajlamos voltam igazat adni nekik. Ki ez a Bretter, aki most jön és próbál itt reformerkedni, amikor mi sokkal jobban tudjuk, hogy mi az igazi filozófia! Szóval ebből a magas várból ereszkedtem én le a filológia alagsorába, mert ott tartották az órákat, a volt Marianumban – és ottragadtam. Minden óráján ott voltam. Máig sajnálom, hogy az a jegyzet, amit ott készíttettem, elveszett, elkeveredett valahová.

T. E.: Miről beszélt Bretter?

M. G.: Althusserről, Camus-ról, mindenről. Már utaltam rá, hogy nagyon szerette a „bevezetés a filozófiába” jellegű előadásokat, beszélgetéseket, egész élete ez volt, állandóan ezzel foglalkozott. Sokkal kevésbé érdekelte a filozófia módszeres kifejtése, ő a filozófiát mint olyat akarta megéreztetni, vagyis megszerettetni, és erre bármilyen hallgatóság előtt képes volt. Ő egy falusi könyvtárban is tudott élvezhető és mélyértelmű előadást tartani – tanúja voltam, együtt jártunk ilyen találkozókra. Ez nem azt jelenti, hogy nem volt kellően alapos tudása, ő a prolegomenák műfaját szakmai közegben is kiválóan gyakorolta. A bevezetés a filozófiába volt a hivatása.

T. E.: Bretter, a görög.

M. G.: Így van. Akkor alakult ki közöttünk a haláláig tartó barátság. A szünetekben, főként hármásban, egyebekről, a „helyzettről” is bőven szó került. Utána következett, hogy meghívott bennünket a lakására, és ott folytattuk a beszélgetéseket, könyveket kölcsönzött, nagyon jó könyvtára volt, magyarországi barátai révén beszerzett minden fontosabb könyvet, ami persze komoly anyagi áldozattal járt. Mindent elhoztak, amit csak kért. Akkor még, úgy látszik, az autókat nem ráholták ki olyan módszeresen, mint mostanában, százával lehetett hozni a könyveket.

T. E.: Akkoriban Magyarországról még könyveket hoztak át, nem enivalót.

M. G.: Így van. Úgyhogy talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy amikor a *Szövegek és körülmények* ötlete kipattant a fejből, emberileg mi ketten Vilkával álltunk hozzá a legközelebb. Én akkor egy kicsit talán eszmeileg is. Volt azokban az években egy olyan periódusom, amikor, magam sem értem, hogyan, hiszen „reakciós” előéletem egyáltalán nem ilyesmire predesztinált, és Bíró Béla amolyan csodabogár volt a baráti körömben az illegalista szüleivel, de tény az, hogy egy átmeneti időszakra a reform-marxizmus hatása alá kerültem. Persze ez azzal is összefüggött, hogy Tóth Sándor, aki Marxot a klasszikus német filozófia kontextusában tanította nekünk, a fiatal Marx kultuszát szerencsésen el tudta ültetni a fejünkbe, az enyémben mindenképpen.

T. E.: Hamarabb, mint ahogy ez Magyarországon divatba jött.

M. G.: Azt nem hinném. Mindenesetre a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* tanulmányozása állt a középpontban (miután két teljes éven át Hegel filozófiatörténetét rágtuk), és engem megérintettek ennek a Marx-szövegnek a szépségei és a mélységei. Ezt máig sem bánom, mert olyan dimenzióját ismertem meg a marxizmus gondolkodásnak, amely annak az immanens értékességét jelenti, függetlenül attól, hogy ugyancsak őbenne mennyire ott volt már minden, ami később a kommunizmussal bekövetkezett.

T. E.: Ti álltatok tehát Bretterhez a legközelebb, te, a novicius, és Vilka, az irodalmár.

M. G.: Ne felejtse el, hogy az esztétikai kérdések Bretter fel-fogásában, és oktatói tevékenységében különösen, milyen súlypontos szerepet játszottak. Ő végül is a konzervatóriumban, a képzőművészeti egyetemen és a bölcsészkaron nagyrészt alkotó embereknek tartott előadásokat.

T. E.: Akik sajnos napjainkra kiűrték Erdélyt. Az a szellemi elit, amely az ő köpenyéből bújt elő...

M. G.: Ez nem olyan egyértelmű. Mert ezek az emberek – jól tudod, én is – elég sokáig megpróbálták itt maradni. Nemcsak azért, mert mi ilyen-olyan erkölcsi elkötelezettséget éreztünk volna másokhoz képest, akik hamarabb elmentek. Nyilván azért is, mert 1970/71-ben, amikor olyan fontos intézmények alakultak meg, mint *A Hét*, a *Kritérium* és a televízió magyar szerkesztősége, mi még viszonylag elfogadható állásokhoz jutottunk, míg a későbbi évfolyamok végzőseinek ebből már nem nagyon lehetett részük. Mindenesetre, ami magát a szellemi respublikát illeti, ott már semmi különbség nem volt közöttünk. Huszár Vili és Tamás Gazsi a legtermészetesebb módon kerültek be ebbe a körbe, egyszerűen azért, mert rendkívüli értéket képviseltek. Gazsinak, azt hiszem, csak valamivel később alakult ki a szoros érzelmi kötődése Bretterhez. Az első években még távol állt tőle. Az első kötetéről még egy meglehetősen lekezelő kritikát írt az *Utunkba*.

T. E.: Ez Tamás Gáspár szellemére jellemző.

M. G.: Később ő revideálta ezt, és Bretter nagyon sokat jelentett számára, biztos vagyok benne. Eleinte még nem olyan nagyon sokat, de Brettert ez abszolúte nem zavarta.

T. E.: Huszár Vili kapcsán is említetted, hogy a vele szembeni kritikai magatartás Brettert nem választotta el az emberektől.

M. G.: Nem. Őt a teljesítmény érdekelte, ez viszont mindenekelőtt és -előtt. Az persze igaz, hogy a maga személyi varázsával valamilyen módon mégiscsak egységbe tudta foglalni ezeket a különbözőségeket, tehát mégiscsak ő volt a kulcsfigurája az egész szellemi erjedésnek és pezsgésnek, de anélkül, hogy ezt valamiféle program szerint csinálta volna. Vagy hogy elvárta volna egy pillanatig is, hogy mások mintegy felzárkózzanak mellé.

T. E.: Ebből a szempontból is hasonló jelenség volt tapasztalható Bretternél, mint Bibónál. Utolsó éveiben Bibó is valóságos szellemi kegyhely lett, ahová illett minden magára valamit adó embernek elzarándokolnia. Bretter körül is megindult élete utolsó öt évében egy ilyen típusú mozgás. Magyarországról először a filozófiai elit egy része indul meg hozzá, utána, a hetvenes évek második felében egyre inkább egészen fiatalok, és egészen más indíttatású, más alkatú emberek is tömegesen keresték fel. Mi lehetett ennek az oka? Bretternek Erdély határain, Románia határain túl is sugárzik a hatása, annak ellenére, hogy odaát nem jelennek meg még művei.

M. G.: Nem tudnám megmondani, hogy ennek mi lehetett az oka.

T. E.: Te is nála találkoztál először a magyarországi filozófusokkal.

M. G.: Nála is. Mert például Tordai Zádorral és Sós Vilivel Szegő Katalinnál találkoztam, találkoztunk. De Heller Ágnes és Fehér Ferencet nála ismertem meg, és ezek a találkozások emlékezetesek a számomra, még akkor is, ha némi feszültséggel jártak. Ezeket nem mindig sikerült feloldani, talán azért is, mert én megszoktam Bretter mellett, hogy a legélesebben is lehet polemizálni, anélkül, hogy ez érintené vagy éppenséggel tönkretenné az érzelmi kötődést a másik emberhez. Azonkívül Bretter soha nem volt olyan explicit módon utópista, mint ahogy Hellerék azok voltak. Engem kezdettől fogva mélységesen zavart az, hogy ők egy olyan alternatívában gondolkodtak – és gondolkodnak még ma is! –, amely transzcendens mind a ma létező szocializmushoz, mind pedig a ma létező kapitalizmushoz viszonyítva. Én viszont úgy gondoltam, hogy a totalitarista kommunizmus olyan iszonyatos veszély, hogy azzal szemben muszáj valamilyen kézzelfogható, ténylegesen létező támpontot, valamilyen működőképes alternatívát találni, mint amilyen a liberális demokrácia, még akkor is, ha az – egyelőre, gondoltam én akkor – csak a kapitalizmus talaján tud fennmaradni. Inkább megpróbáltam a liberális demokráciát olyan tágan értelmezni, hogy abba beleférjen valamilyen formában a szocializmus is. A lényeg mindenképpen a demokrácia, a pluralizmus, a szabadság szentsége volt. Emlékszem, milyen esetlenül és bénán, mégis fellelkesülten kerestem a magyar megfelelőket azokra a különösen és idegenül csengő szavakra, amelyekkel Berlinguer 1976-os híres párizsi beszédének az emberi jogokra és a többpártrendszer jogi garanciáira vonatkozó részletében élt, amelyet a *L'Unitá* frissen megvásárolt számából másoltam be a naplómba. Persze, tudom, végeredményben Bretter is utópista volt, de ő valahogy nem explicitálta annyira ezt a transzcendens elemet, különösen nem a kapitalizmussal szembeni kritikai attitűdöt. Inkább az irónia, a szarkazmusig elmenő kritika jellemezte. Végeredményben soha nem fogalmazta meg explicit módon, milyen is az az alternatív modell, amelyben gondolkodott.

T. E.: Az a lényeg, hogy nem egy modellben gondolkodott.

M. G.: Pedig volt egy modell, amely irányította a gondolkodását, az a bizonyos nem realizált alternatíva. Tény, hogy a Lukács-tanítványok sokat jelentettek a számára. Lukáccsal ő is sokat foglalkozott, válogatta, több tanulmányt is írt róla.

T. E.: Bretter lénye, különleges egyénisége, sajátos filozófusmivolta mintegy humanizálta ezt a magyarországi hellerista vonulatot, ami nagyon lényeges az ő későbbi sorsukra nézve, olyan értelemben is, hogy rajtuk keresztül vált divattá egy értelmiségi körben Erdélybe járni – közben természetesen meglátogatni Brettert is, de Erdélybe járni, a figyelmet ide fordítani, olyan kér-

désekkel foglalkozni, mint a kisebbségi kérdés, ami addig az ő magas filozófiai elmékedéseiket nem is érintette.

M. G.: Bretternek köszönhetően kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy létezik ez a probléma. Hogy erre oda kell figyelni.

T. E.: De odáig már nem jutottak el, ahová ti igen, hogy a demokrácia próbája a kisebbségi kérdéshez való viszony.

M. G.: Nem, ez fel sem merült. De azok a beszélgetések, amelyek ott zajlottak Hellerék és Bretter között, néha az én részvétellemmel, elsősorban filozófiai témájúak voltak. Emlékszem, amikor a Gazi Forrás-kötete megjelent, micsoda hangulatos találkozó volt Bretteréknél. Abban az időben szoros kapcsolat alakult ki Tamás Gazi és Hellerék között is, bár a Gazi nyelvfilozófiai futamai ezt némileg beárnyékolták. Fehér Feri nagyon tudta utálni a nyelvfilozófiát, és ezt széles nyelvöltögetésekkel kifejezésre is juttatta. A kisebbségi kérdésre visszatérve, meg kell mondanom, hogy az sem Gyuri számára, sem a mi számunkra nem volt központi kérdés abban az időben. Másnak volt itt döntő jelentősége, annak ti., hogy az erdélyi lét, az erdélyiség, az *itt-lét* egzisztenciálisan egyszer s mindenkorra meghatároz bennünket. Mi is eszerint éltünk, de nem tudtuk ezt. Bretter volt az egyetlen a körünkben, aki ezzel teljes mértékben tisztában volt. A legjobban, a legközvetlenebbül azzal tudom ezt érzékeltetni, ahogy az elmenésekhez, Erdély, *a hely* elhagyásához viszonyult. A „szövegesek” ezzel a kérdéssel akkor szembesültek közvetlenül, amikor Huszár Vili Kolozsváron, megint csak Gyurinál, egy közös beszélgetés során bejelentette, hogy Magyarországra költözik. Eléggé meg volt rendülve, ez akkor még nem volt olyan magától értetődő, még olyan ember számára sem, mint Huszár Vilmos, aki általában nem adott semmit arra, hogy ki hogyan viszonyul hozzá. Magam előtt látom, ahogy szinte alig tud szóhoz jutni a megrendültségtől és a feltoluló érzelmektől, amikor magyarázza nekünk, hogy miért is akar ő elmenni. „Elmenni?” – jegyezte meg könnyedén, minden szemrehányás, minden számon kérő pátosz nélkül Bretter. „Miért kellene elmenni? Elmész és kiírod magadból azt az élményvilágot, amit itt begyűjtöttél. És akkor kész. Akkor vége.”

T. E.: Sokaknál ez beigazolódt.

M. G.: Nála nem a nemzeti lét vagy nemlét kérdéséről volt szó, hanem az alkotóképesség megőrzéséről. Az ő esetében hiteles, megélt élményeken alapult minden leírt sor, és ezt azért érdemes kihangsúlyozni, mert nem irodalmárról van szó. Ő ezt érvényesnek tekintette a filozófiában is. Nem úgy viszonyult a filozófiához, mint valamiféle szakmához, hogy beülsz a könyvtárba és megírod tíz tanulmány alapján a tizenegyediket, és akkor lassacskán kezdenek a szakmai berkekben elismerni, és akkor megnyugodhatsz, hogy elvégezted, amit kellett. Ő a szavaiba, mondataiba az általa megélt világot szintetizálta. És ezért féltette azokat, akik elmennek. Nem vetette meg, nem iktatta ki, nem rekesztette ki, nem bélyegezte meg őket, csak féltette. Nem is annyira azért, hogy

erkölcsileg baj lesz velük vagy elsodrónak erre-amarra, hanem azért, mert tudta, hogy az itt-léttől elvágva a forrás, az alkotóképesség elapad. Persze logikus, hogy miért gondolkodott így, hisz ő ilyen alkat volt, ő csak így tudott írni. Mások hasznos munkát végezhetnek nem ennyire élménydeterminált módon is. Persze nem szabad azt hinni, hogy valamiféle rapszodikus alkat volt, aki a közvetlen élményeit írta meg. Egyáltalán nem. De az élmény autentikusságára mindig szüksége volt.

T. E.: Bármelyik írását kézbe vehetjük, például a *Zsögödi temetést*.

M. G.: Így van. Különösen szépek és élményszerűek a mitológiai esszéi, amelyekben a hatvannyolcas eszmények földre zuhanását írta meg. De ott vannak az erdélyi esszék, az Apáczai-esszé, a Bolyai-esszé, amelyek mind egy-egy erkölcsi tartásnak a mintaképei. Sokan úgy gondolhatják, ezek musz-anyagok, évfordulós dolgok, felkérték. Tényleg, gyakran mondogatta, hogy ő csak felkérésre tud írni, ami persze nem volt igaz, de valóban szüksége volt arra, hogy érezze, ez kell valahova, ezt elolvassák, hogy ezzel hatni tud. Nem tudott csak úgy a semmibe írni.

T. E.: Mozart is viszonylag jó programzenét írt.

M. G.: Én mindig csodáltam ezért, mert én viszont soha nem tudtam rendelésre írni. Ha kértek tőlem valamit, abból majdnem mindig más lett, mint amire számítottak, és mint amire én is számítottam, amikor elkezdtem az ilyen dolgokat írni. Ő emberi konkrétságukban látta maga előtt ezeket az emblematisz figurákat. Megpróbálta a szellemi ember helyzetének a tragikumát és filozofikumát megragadni. Nem az eszméket kereste önmagukban, hanem azt, ahogy ezek lecsapódnak az életben, az egyes emberek életében. Módszeresen ezt még senki sem dolgozta fel. Egy ideig gondolkodtam ezen, de nem biztos, hogy megcsinálom, mindenesre érdemes volna egyszer külön megvizsgálni a teljes Bretter-életmű keretében ezeket a portré-esszéit. Állandóan kereste azokat a kulcsfigurákat, akikhez nem akart ő hasonlítani, de egyszerűen hasonlított. Ez az igazság. Az ő erdélyisége, pontosabban helyhez kötöttsége abban is megmutatkozik, hogy az általa említett magyarországi filozófusok ilyesmiket nem közöltek. Van egy kivétel, de ő is erdélyi: Tordai Zádor. Ő az egyetlen kivétel, aki filozófus létére nem áll például Kós Károlyról írni esszét vagy tanulmányt. De, anélkül, hogy kibővíteni akarnám Tordai Zádor teljesítményét, az ilyen típusú írások nem tudnak olyan súlypontosan jelentkezni az odaáti, sokkal komplikáltabb, gazdagabb, strukturáltabb kulturális környezetben, és nem lehet akkora hatásuk, mint amilyen hatást Bretter hasonló írásai itt gyakoroltak.

T. E.: Az a benyomásom, hogy bizonyos áttételekkel nálunk is hatott a brettei magatartás. Itt van például Gombár Csaba *Nyílt levele X-hez*. Felfedezhető benne a műfaj, a megközelítés hasonlósága.

M. G.: Ha már Gombár *Nyílt levelét* emlited, hadd mondjam el az én Bretterhez intézett nyílt levelem történetét. 1974 februárjában, amikor a *Szövegek és körülmények* című kötet már nyomdában volt, és Gyuri egy emlékezetes előszóban megírta valamennyiünkről a véleményét, én is úgy gondoltam, hogy eljött az ideje, hogy tisztázzam, hogyan is viszonyulok hozzá filozófiaiilag. Világos volt számomra, hogy azt a fogalmi apparátust, amelyet Bretter alkalmaz és érvényesnek tekint, én nem tudom elfogadni. Kétségbe vontam az általa használt kategóriák használhatóságát. Ezt én magánlevél formájában akartam megírni, s ahogy az első oldalakon túljutottam, láttam, hogy esszé-levél lesz, és akkor már úgy írtam tovább, hogy közlésre is szánom. Nagy gondban voltam, miután megírtam a meglehetősen kíméletlen hangú levelet, és úgy írtam alá, hogy „fogadatlan tanítványod”. Persze, odacsempésztem azt, hogy „fogadatlan”, hogy ne legyen nagyon érzelmes a kicsengése. Lényegtelen, tanítványként írtam, mégis nagyon kíméletlenül. Mert egy embernek, aki felnő egy bizonyos kategória-rendszerben, és abban gondolkodik, aki abból bontja ki a maga egész filozófiai koncepcióját, nem könnyű dolog azt mondani, hogy az egész építmény mestergerendája tele van szúval és korhad. De ez történt, ilyesmi történt. Éppen akkor terveztünk egy író-olvasó találkozót Nagyenyeden és környékén a *Párbeszéd a jelennel* című második (és életében utolsó) kötete megjelenése alkalmából. Akkor még az is hozzátartozott a mi kulturális nyilvánosságunkhoz, hogy Erdélyben összevissza járkáltunk mindenféle könyvbemutatókra. Enyeden a Bethlen Kollégiumba mentünk el.

T. E.: Az egykori Bethlen Kollégiumba.

M. G.: Amely akkor gimnázium és tanítóképző volt, ezt azért tudom ilyen pontosan, mert a kisebbik húgom éppen ott tanult. Nagyon kellemes élményeim fűződnek ehhez az enyedi kiruccanáshoz, nem csak azért, mert végig beszélgethettünk, hanem azért is, mert megismertetett néhány ott élő barátjával, akikkel még az egyetemen jött össze. A történész Borbándival például. Leesett az állam, hogy miket tud az az ember. A szó szoros értelmében Erdély minden kövét ismerte. De a nagy szám az volt, amikor elvitt Csombordra. Csombordon van egy szőlészeti-borászati szakiskola – Enyed ugye híres borvidék –, amelynek az igazgatója az ő régi barátja, Csávossy György drámaíró volt. A csombordi hatalmas pincében az egyik este Csávossy végigvitatta velünk a legválogatottabb borait, de ezt nagyon tisztességesen, olyan ütemben és sorrendben csinálta, hogy örületesen nagy baj nem lett belőle. Amikor éjjel visszamentünk a szállodába, akkor nyomtam a kezébe a szövegemet. Nem tudom, hogyan, de teljesen éber voltam, egész éjszakán át beszéltem neki, nem hagytam szegényt aludni. Szóval „kézbesítettem” a levelet, és iszonyúan izgulva vártam, hogy most mi lesz. Miután elolvasta, azt mondta: na jó, akkor én ezt beviszem a *Korunknak*. Ő vitte be, és meg-

győződés: ha nem ő teszi le Gáll Ernő és Rácz Győző asztalára, nem vállalják. Azt mondták volna, hogy ezt nem lehet, Bretter György mégsem akárcsi, nem lehet ilyen kíméletlenül belerúgni. Azonkívül ott a marxizmus bizonyos kategóriái kerültek terítékre, és már csak emiatt is problémáztak volna. Utóbb Bretter elárulta, hogy nyilván nem esett neki jól a dolog, de túltette magát rajta. Sőt, ezt a *Korunk*beli rajtaütését megismételte 1975-ben is, amikor valósággal kikövetelte *A kollíziós társadalommodellről* szóló tanulmányom megjelenését, amely *Az elmélet küszöbén* címmel az 1976-os Forrás-kötet kulcstanulmánya lett, és amelyet egykori kedvenc tanárom, Tóth Sándor „herézis”-nek minősített, és referátumában a publikálása ellen foglalt állást.

T. E.: Itt kérdeznék rá egy számunkra érthetetlen és nagyon fájó dologra, hogy érzésünk szerint Gáll Ernő és Bretter György között súlyos feszültség volt. Igazából máig nem tudom megérteni, hogy miért. Akkor én természetesen egyértelműen Bretter oldalán álltam, de Tánczos György figyelmeztetett, hogy ez nem olyan egyszerű dolog, és hogy főleg nem nekünk kell ebben állást foglalni. Beszélhetnénk arról, hogy mi volt ennek a feszültségnek az alapja?

M. G.: 1976-ban jelent meg Gáll Ernő *Tegnap és mai önismeret* című kötete. Jól ismerem a kiadás körülményeit, mert én szerkesztettem. Sok probléma volt vele, mert főként ún. nemzetiségtudományi írásokat tartalmazott. Ezért kétségessé vált egyáltalán a megjelenése. Aztán a cenzúra végül mégis csak megkönyörült rajta, Bányai László lektorálta, és végül kiegyeztek, hogy Ernő ír a kötethez egy előszót, amelyben az esetleg félreérthető dolgokat megmagyarázza. Ebben az előszóban benne volt többek közt az is, hogy Romániában megoldották a nemzetiségi kérdést.

T. E.: Nagy engedményeket tett az előszóban, hogy megjelenhessen a könyv.

M. G.: Gyuri elolvasta a könyvet, illetve az előszót, és megengedhetetlennek tartotta ezt a magatartást. Nem tudta elfogadni. Azt mondta: lehetetlen, hogy egy ember, aki tökéletesen tisztában van azzal, mi a helyzet, ilyen engedményeket tegyen, és ilyen dolgokat írjon le. Hogy megoldották a nemzetiségi kérdést, pontosabban, hogy megvannak az intézményi feltételei és keretei a dolog megoldásának.

T. E.: Gyurinak ez vesszőparipája volt. Az irodalmárokkal szemben mondta volt nekem: mi az, hogy nyelvében él a nemzet? Intézmények nélkül nem él.

M. G.: Pontosan. Nehéz igazságot tenni, mert Gáll Ernő könyve egy értékes, hasznos könyv volt. De Gyuri ez esetben nem a könyv esetleges értékeire koncentrált, hanem arra, amit erkölcsileg megengedhetetlennek tartott. Nem tudta elfogadni azt, hogy valaki olyasmiket írjon le, amiről pontosan tudja, hogy nem felel meg a valóságnak. Számára evidencia volt, hogy minden leírt szónak csak a személyes meggyőződés lehet a fedezete.

Ez talán a legfontosabb jellemvonása. Ez az, aminek feltétlenül tovább kellene élnie. Persze könnyebb egy ilyen magatartást egy durvább és keményebb világban fenntartani. Ahol már átme gyünk egy árnyaltabb struktúrába, mint amilyen például Magyarország, ott már sajnos a kompromisszumoknak sokkal nagyobb a kísértése. De mindenképpen azt hiszem, hogy ilyen döntő kérdésekben, mint például a nemzetiségi kérdés, nem mondhatod azt, hogy meg van oldva, ha egyszer nyilvánvaló, hogy nincs megoldva. Akkor inkább nem mondasz semmit. Szóval mindig vannak megoldások egy tisztességes ember számára. Ez nem azt jelenti, hogy Gáll Ernő ne lett volna tisztességes, erről szó sincs. Az volt, de egész életében, 1945-től kezdve, ahogy a buchenwaldi lágerből hazakerült, főszerkesztő is volt, ennek minden következményével, egészen a legutóbbi évekig, amikor nagy szerencséjére leváltották, mert hál' Istennek már nem felelt meg. Gáll Ernő hihetetlen leleményességgel csinálta végig ezt a kettős életet, és ezért csak csodálatot érdemel. De ezt nem lehetett büntetlenül végigélni, tehát elkerülhetetlenül a lényévé vált egyfajta kompromisszumkészség. Gáll Ernő számára magától értetődő volt, hogy bizonyos helyzetekben engedményeket kell tenni. Ezt azért említem, mert ekkor pattant ki valami, ami évtizedeken keresztül fortyogott Bretterben, hiszen ő nagyon közel állt Gáll Ernőhöz. Mondhatni, tanítványa volt, és nagyon szoros érzelmi kapcsolódások is voltak közöttük. Ezért nem tudta Gáll Ernőtől elviselni azt, amit más vagy mi igen. Mástól elviselte volna – Gáll Ernőtől nem. Van azonban itt még egy aspektus, amit feltétlenül le kell szögezni: Gáli Ernő ezzel az állandó kompromisszumkészségével azt a fajta eszmerendszert is kompromittálta, amely Gyurinak még fontos volt. Tehát Gáll Ernő zsákutcája Gyurit a saját kiúttalanságára is ráébresztette. A maga kiúttalanságát is érezve ütött olyan erőset.

T. E.: Végül élete utolsó hónapjairól kérdeznék, amikor, nagyon-nagyon betegem már, de helyzetének tökéletes tudatában, tovább gondolkodott ezeken az alapkérdéseken, és – legalábbis én úgy érzékelttem – abban a mély válságban talán egy nagyon vékony utat kezdett látni a maga számára, ami talán kifelé vezethetett volna. Ezt nyilván már nem tudta megtalálni, de ezt az utat úgy tudnám körülhatárolni, ahogy Gombár Csaba tette annak a bizonyos Bibó-konferenciának a bevezetőjében. A magyar történelem nagyon ritkán adott a harmadik útnak esélyt, de igenis mindig volt egy nagyon vékony ösvény, amely arrafelé vezetett. Reménykedjünk benne, hogy most mi rátalálunk erre.

M. G.: A „harmadik út” egy ideológiai-politikai dimenzió felé mutat, amely felé Gyuri, mint már többször utaltam rá, haláláig nem nyitott utat. De megmaradva a filozófiai dimenziókban, mégiscsak volna egy hipotézisem. Persze ez csupán hipotézis, arról, hogy Bretter milyen irányban alakult volna tovább.

T. E.: Ne felejtsd el, hogy ekkor már egy fél éve Magyarországon van.

M. G.: Igen, így van. Éppen ezért maradjunk is a Lukácsiskolánál, amely akkor még ott van, egyben van. Emlékezz vissza, Hellerék éppen pakolnak, tehát még ott vannak. Vajda Mihály is ott van. Tudom, mert akkor, épp elutazása előtt találkoztam vele. Meggyőződésem, hogy Bretter nem a Heller–Fehér páros irányába haladt volna tovább, hanem arrafelé, amerre Vajda Mihály haladt, akivel nem is tudom, hogy volt-e személyes kapcsolata. Sokkal inkább a Vajda Mihály által bejárt utat tekintem ebből a szempontból mérvadónak. Mire gondolk? Sok mindent csinált Vajda, amiről én nem tudok, de van egy írása, egy könyve, pontosabban egy BBC-interjúban jelezte nemrég, hogy készül írni egy könyvet Lukácsról és az egész iskoláról, amelyben azt zsákutcaként kívánja leírni, úgy is, mint résztvevő, de mint olyan résztvevő, aki kívül került ezen. Ő, mint teljesen belülről jövő ember, képessé vált erre. Feltételezem, hogy ugyanezt az utat járta volna be a maga sajátos módján Bretter is.